

Boekbesprekingen

William Sims Bainbridge, **The sociology of religious movements**. Routledge, New York 1997, 474 pp.

In Nederland zet de ontkerkelijking voort en de bevolking oriënteert zich op alternatieve bewegingen. Zo luidde de essentie van het recente SCP-rapport over de stand van zaken van de zingeving in Nederland. Allicht, zo zou de gerenommeerde Amerikaanse godsdienstsocioloog Bainbridge reageren, want religie weerspiegelt de maatschappelijke verhoudingen en vernieuwt zichzelf dus voortdurend. De hele zingevingindustrie werkt immers volgens de meest elementaire principes van marktmechanisme en productdifferentiatie. Wie een bak met geld heeft, beroepsmatig in de creatieve sector verkeert, gevoelig is voor sciencefiction en zo af en toe tijd kan vrijmaken iets aan de (al dan niet aangeprate) persoonlijke tekortkomingen te doen, zal zich eerder inlaten met de urbane techno-spiritualiteit van Scientology of met een van de talrijke goeroes die rondzwemmen in de epistemologische soep van New Age, dan met een geïsoleerde gemeenschap waarin collectief de naderende eindtijd wordt afgewacht. Daar zullen we eerder de ontheemden en minder kapitaalkrachtige sociale muurbloempjes aantreffen die zich in hun gezamenlijke wrok jegens het corrupte bestel hebben afgekeerd van de verdorven wereld, in de volle overtuiging dat hen de uitverkoren posities worden toebedeeld nadat de Apocalyps het kaf van het koren heeft gescheiden. Het is deze diversiteit aan religieuze sekten en hun aanhang, waar het boek van Bainbridge aandacht voor vraagt. (Hoewel, de term 'sekte' is zo langzamerhand uit het godsdienstsociologische jargon verbannen vanwege de hopeloos negatieve bijbetekenis. Vandaar dat sinds een jaar of tien wordt getracht het kleurloze begrip 'religieuze beweging' ingang te laten vinden, hetgeen tot resultaat heeft gehad dat vrijwel niemand buiten de beroepsgroep enig idee heeft wat daarmee wordt bedoeld).

De auteur brengt een impliciete typologie aan in het soort religieuze bewegingen door een opdeling in twee thema's: *schisma en innovatie*. In het eerste gedeelte van het boek ligt de nadruk op het ontstaan van sekten uit bestaande godsdienstige tradities. Daarin komen vooral oudere bewegingen zoals de Jehova's getuigen aan de orde. Innovatie heeft betrekking op bewegingen die de culturele verankering met hun omgeving missen of die nieuwe elementen hebben toegevoegd aan een bestaande ideologie. Hij gaat uitgebreid in op de vestiging van Hare Krishna in Amerika en wijdt een apart hoofdstuk aan The Family, beter bekend als de Children of God, die erin slaagde enkele rebelse elementen uit de tegencultuur van de jaren '70 naadloos te integreren in een orthodox protestantse theologie. Van een andere orde is het derde gedeelte, 'transformatie', waarin met name de invloed van de religieuze gemeenschap op het individu centraal staat. Door dit alles vlecht Bainbridge een grondig overzicht van de theoretische visies die er sinds het klassieke kerk-sekte model van Troeltsch zijn ontwikkeld. Van de eindeloze classificaties uit de jaren '60, die een grondig inzicht gaven in de verschei-

denheid aan religieuze bewegingen maar waarin hun ontwikkeling en dynamiek nauwelijks aan de orde kwam, via de theorie van de relatieve deprivatie, die er impliciet van uitging dat er toch wel een steekje aan iemand loszat wanneer hij zijn toevlucht zocht in een sociaal deviant categorie, tot de huidige 'rational choice'-hausse, die ook de sektensociologie verre van onberoerd laat. Dat alles wordt zeer uitvoerig geïllustreerd met historisch, etnografisch en statistisch materiaal. Uiteraard presenteert Bainbridge ook de 'compensator'-theorie – in feite een voorafschaduw van de 'rational choice'-optiek – die hij halverwege de jaren '80 tezamen met zijn eveneens vermaarde collega Stark, ontwikkelde. Een compensator is een op bovennatuurlijke veronderstellingen gebaseerd postulaat dat een beloning in het vooruitzicht stelt: 'verspreid het woord, en het Koninkrijk zal u ten deel vallen' en 'volg het Pad en uw problemen zijn opgelost' zijn compensatoren en een verzameling daarvan vormt een religieus systeem. Het blijkt dat het soort compensator voor een belangrijk gedeelte correleert met sociale strata en nauw verbonden is met de netwerken en omstandigheden waarin het individu verkeert. Het karakter van de compensatoren bepaalt dan ook de sociale identiteit van de sektarische subcultuur, hetgeen de schrijver met veel recent kwantitatief materiaal overtuigend aantoont. Het illustreert voor de zoveelste keer dat bekering tot een religieuze sekte weinig van doen heeft met sinistere vormen van gedragsconditionering. Bainbridge rekent dan ook genadeloos af met de mythe van hersenspoeling.

Ook andere controverses komen ter sprake, zoals het drama met de Branch Davidians in Waco. Daarmee is direct een uiterst relevant gedeelte van het onderzoeksterrein in kaart gebracht, want sinds de tragedie op de Texaanse prairie is onder Amerikaanse godsdienstsociologen een uitvoerige discussie gaande in hoeverre dergelijke uitbarstingen in enigerlei mate voorspelbaar zijn. Er is een aantal scenario's ontwikkeld waarin structurele en ideologische kenmerken zijn aangemerkt als parameters voor potentieel gewelddadige sekten en het lijkt erop dat nu ook de overheid eindelijk ontvankelijk is voor de adviezen uit deze subdiscipline en zich niet louter laat consulteren door experts op het gebied van de diagnostiek van mentale stoornissen. Het is in dit verband dan ook opmerkelijk dat Bainbridge nauwelijks aandacht schenkt aan het zo weinig begrepen fenomeen van de dynamiek van het charismatisch leiderschap. Ook zal menig (niet-Amerikaanse) lezer bedenkingen hebben tegen de volumineuze aandacht voor enkele volstrekt obscure autochtone bewegingen, terwijl het omstreden Amerikaanse cultuurproduct Scientology, ondanks Bainbridge *enduring interest* voor deze groepering, er in zijn boek maar bekaaid vanaf komt.

Richard Singelenberg
Vakgroep Culturele Antropologie
Universiteit Utrecht

Ilja Maso en Fred Wester (redactie), **The deliberate dialogue. Qualitative perspectives on the interview**. VUB University Press, Brussel 1996, 143 pp.

The deliberate dialogue is een Engelstalige publicatie van Nederlandse auteurs met methodologisch-theoretische (Smaling), methodologische (Maso), methodisch-technische (Nievaard; Wester), filosofische (Coenen) en empirische (Mazeland en Ten Have) bijdragen over het interview. Alvorens op die verschillende bijdragen in te gaan, wil ik graag twee problemen aan de orde stellen die mij nogal gehinderd hebben bij mijn meningsvorming over de inhoud van deze bundel, namelijk (a) het feit dat het een *Engelstalige* bundel van Nederlandse collega's betreft, en (b) de *matige kwaliteit* van het in de bundel gebezigde Engels.

(a) Als je moeder toevallig Engels spreekt (in plaats van Chinees of Nederlands) en je publiceert in je moerstaal, dan hangt het bereik van je publicaties alleen maar af van technische

factoren (zoals oplaag en verspreiding) en de reputatie van het gekozen medium. In de Engelssprekende wereld wordt een publicatielijst dan ook niet beoordeeld op het aantal 'buitenlandse' of anderstalige publicaties, maar alleen op de status van het tijdschrift of de uitgever. Voor de Engelssprekende academie is er niet zoiets als een 'buitenlands publiek' dat niet zou worden bereikt zonder in een andere taal dan de moerstaal te publiceren. Dit zijn simpele feiten, die echter een aantal verstrekkende gevolgen hebben. Twee daarvan wil ik hier noemen:

- (1) De meeste Engelstalige publicaties die wij plegen te lezen – ook de beroemde standaardwerken – zijn zelden of nooit speciaal voor de 'internationale' markt geschreven. Ze zijn meestal geschreven als een leerboek of onderzoeksverslag voor plaatselijke collega's, studenten of opdrachtgevers, net zoals (om een voorbeeld te noemen) Westers *Strategieën voor kwalitatief onderzoek* dat is. Het feit dat laatstgenoemd boek in het Nederlands is geschreven en gepubliceerd, zegt niets over de kwaliteit of bruikbaarheid in vergelijking met een Engelstalige concurrent.
- (2) Om een wereldwijd publiek te bereiken moet er door niet-Engelstalige auteurs iets extra worden gedaan. Voor een Nederlandse auteur is in het Engels publiceren een *daad* waarmee men zich zichtbaar wendt tot een ander, buitenlands publiek, terwijl de Engelstalige collega *altijd al automatisch* voor dat wereldwijde publiek schrijft.

Ik stel dat hier aan de orde omdat ik bij het opstellen van deze bespreking zelf grote moeite heb moeten doen om me deze consequenties voldoende bewust te maken. Toen ik het boek las, betrapte ik me erop – niet een enkele keer maar herhaaldelijk – dat ik dingen dacht als: 'Waarom moeten ze dat nou zo nodig aan het buitenland kwijt?' Zo'n vraag zou niet bij me opkomen bij lezing van een willekeurig boek van een Engelse collega, omdat ik zo'n boek zou nemen voor wat het is – de weergave van een opvatting van een auteur – en niet als een speciale daad ten opzichte van een speciaal (buitenlands) publiek. Met andere woorden, ik stelde eisen aan de teksten van mijn Nederlandse collega's die ik aan Engelse collega's niet stel: ik verwachtte een extra verantwoording.

Ik stelde dus bij mezelf vast dat ik Engelstalige teksten van Nederlandse auteurs lees als een bewering over de bijzondere kwaliteit van die teksten. Het is immers in het Engels, voor het buitenland, en als ze (auteurs, redacteuren, uitgevers) niet dachten dat deze teksten uitzonderlijk goed waren dan hadden ze die immers wel onvertaald gelaten. Het probleem met deze redenering is niet alleen dat ze onrechtvaardig is ten opzichte van Nederlandse collega's die in het Engels publiceren, maar ze getuigt bovendien ook van minachting voor de Nederlandse lezers. Er wordt immers verondersteld dat minder goede – want onvertaalde – publicaties wel op de Nederlandse markt gebracht zouden kunnen worden. Alsof lezers minder hoge eisen zouden (mogen) stellen aan Nederlandstalige teksten.

(b) Toen ik me eenmaal van het bovenstaande bewust was en probeerde de inhoud van deze bundel te beoordelen voor wat ze inhoudelijk is – een aantal bijdragen over het interview – werd ik bij de uitvoering van dat voornemen ernstig gehinderd door het feit dat alle bijdragen (met de uitzondering van die van Mazeland en Ten Have) bijna onleesbaar zijn vanwege een opvallend slechte stilistische en grammaticale kwaliteit van het Engels. En zo deed zich opnieuw de vraag voor: 'Waarom moeten ze dat nou zo nodig aan het buitenland kwijt?' Niet omdat de teksten in het Engels zijn geschreven maar omdat ze in *slecht* Engels zijn geschreven. En opnieuw moest ik moeite doen om het boek te beoordelen voor wat het is, dus niet als een boek van *Nederlandse* collega's maar als één van de vele boeken op de Engelstalige markt. Die opdracht werkt echter niet in het voordeel van de samenstellers, de auteurs (met de genoemde uitzondering), en de uitgever. Als we hen niet beoordelen als zielige Nederlanders die moeite hebben met een vreemde taal maar als volwaardige collega's, dan is het gewoon een bijna onleesbaar boek waaruit een grote liefdeloosheid aangaande de tekst en een

opmerkelijke minachting voor de lezer blijkt. Zo bezien is het een boek dat maar beter ongelezen kan blijven (opnieuw met de genoemde uitzondering).

Na deze twee obstakels genomen te hebben, zal ik hier de inhoud van de verschillende hoofdstukken kort bespreken. Smaling geeft een kritiek op het gestandaardiseerde survey-interview en betoogt dat in het kwalitatieve (met name het 'dialogisch-hermeneutische') interview een meer symmetrische relatie tussen de respondent en de interviewer kan worden bereikt. Smalings pleidooi voor de emancipatorische waarde van het dialogisch-hermeneutische interview is sympathiek, maar het lijkt me niet waarschijnlijk dat surveyonderzoekers van zijn kritiek op het survey-interview onder de indruk zullen raken.

In een volgend hoofdstuk stelt Maso dat het interview niet erg geschikt is voor het verzamelen van gegevens over attitudes en gedragingen van de respondenten buiten de interviewsetting. Daar is niets tegen in te brengen. Het interview kan volgens hem het best worden gebruikt voor het losmaken (en verzamelen) van zoveel mogelijk verschillende reacties van respondenten met betrekking tot een onderzoeksprobleem. Dit gebruik van het interview past goed in een kwalitatieve onderzoeksstrategie.

Nievaard beschrijft een vierstappenmodel voor het kwalitatieve interview. De eerste twee stappen vormen een voorbereiding op het interview: literatuurstudie (leidend tot *sensitizing concepts*) en het verzamelen van zoveel mogelijk andere informatie (gezichtspunten, ervaringen, emoties) die met het onderzoeksonderwerp te maken hebben. De derde stap is explorerend interviewen en de vierde een meer gerichte vorm van interviewen. Dit vierstappenmodel dat door Nievaard in zijn onderwijs werd ontwikkeld (voor zijn vroegtijdig overlijden begin 1997), benadrukt terecht dat de waarde van het interview als methode voor gegevensverzameling mede afhankelijk is van de kwaliteit van andere, vooral ook de voorbereidende, fases van het onderzoeksproces.

Wester bespreekt het kwalitatieve interview als een vorm van analyse. Gezien het open karakter van dit type interview moet de interviewer immers op elk moment in het interview de tot dan verzamelde gegevens 'analyseren' om productief verder vragen mogelijk te maken. Het karakter van deze analyserende activiteit verschilt naargelang de fase waarin het onderzoek zich bevindt op het moment van het interview. Wester onderscheidt een exploratie-, specificatie- en reductiefase. Ik vind deze benadering van het interview als analyse verrassend en stimulerend.

Coenen bespreekt het interview fenomenologisch als een belichaamde ontmoeting. Omdat 'language suggests more solidity than it contains in reality', lopen onderzoekers volgens Coenen het gevaar geen acht te slaan op 'the more embracing contexts of meaning' en 'the appeal that can be heard in all human exchanges and fortunes for an ongoing account of the essential dimensions of human existence and the mysteries that pervade it' (p. 124). Coenen stapt bewust buiten het gangbare methodologische vertoog en zijn bijdrage bevindt zich daarmee buiten het bereik van mijn vermogen tot opbouwende kritiek.

Mazeland en Ten Have presenteren een gespreksanalytische studie van 'essentiële' (dat wil zeggen ingebakken en daarmee onvermijdelijk) spanningen in het niet (of minder) gestructureerde interview. Deze spanningen komen voort uit de principieel verschillende aard van enerzijds vertellen over ervaringen (hetgeen respondenten – hier 'informanten' genoemd – doen) en anderzijds analyseren en categoriseren. Informanten die niet weten welke categorieën door de onderzoeker worden gehanteerd, kunnen informatie geven die – hoewel feitelijk correct – niet-passend zijn. Deze moeten daarom in (of na) het interview verder worden bewerkt om bruikbaar te zijn voor het onderzoek.

De bijdragen in dit boek verschillen erg van aard en van kwaliteit. De bijdrage van Mazeland en Ten Have is van praktisch belang voor onderzoekers, en die van Nievaard is goed

bruikbaar in het onderwijs. De stukken van Wester en Maso dragen bij aan een beter begrip van hoe het interview ingezet kan worden in een onderzoeksproject. De bijdragen van Smaling en Coenen zijn misschien wetenschapstheoretisch relevant maar minder voor de kwalitatieve onderzoekspraktijk.

Tony Hak
Department of Primary Care
University of Liverpool

R. Konig, Christelijke religie en antisemitisme in Nederland 1990. Een sociaal-wetenschappelijk onderzoek. (proefschrift). Kok, Kampen 1997, 168 pp.

Er is betrekkelijk weinig *sociaal-wetenschappelijk* onderzoek naar de relatie tussen christendom en antisemitisme in Nederland verricht. Dat is opmerkelijk, want antisemitisme vormt niet alleen maar een *historisch* belangwekkend onderwerp. De Nijmeegse socioloog Ruben Konig heeft vanuit een sociologisch perspectief de relatie antisemitisme en christendom onderzocht. Hij stelde zich de vraag hoe het land er anno 1990 bij lag wat betreft antisemitische vooroordelen bij christelijk Nederland. De probleemstelling formuleerde hij als volgt: 'Hoe komt de vaak gevonden samenhang tussen christelijke religie en antisemitisme tot stand? Komt deze samenhang uit de christelijke religie zélf, of komt deze samenhang tot stand door niet-religieuze factoren die zowel samenhangen met christelijke religie als met antisemitisme?' Waarbij antisemitisme door Konig wordt opgevat als het 'hebben van anti-joodse vooroordelen'.

Om die vooroordelen vast te stellen werden tien negatieve uitspraken over joden aan een aselect gekozen groep mensen voorgelegd. Hiervan gaan er drie over de relatie christendom en jodendom: 'Joden zijn en blijven verantwoordelijk voor de dood van Christus', 'De joden hebben zoveel problemen omdat ze door God gestraft worden voor hun afwijzing van Jezus', en ten slotte: 'De joden hebben zoveel problemen omdat ze het verkeerde geloof hebben'. De andere vragen gaan over vermeende negatieve eigenschappen van joden: bijvoorbeeld 'Joden zijn vaak opdringerig' en 'Joden zijn altijd uit op geld'. Slechts twee handelen over hun vermeende positie in de samenleving: 'Joden hebben teveel macht in de financiële wereld' en 'Joden gaan het liefst met andere joden om'. De respondenten konden voor de beantwoording kiezen uit zeven categorieën die varieerden van 'helemaal mee eens' tot 'helemaal niet mee eens' en 'nog nooit over nagedacht'.

Vallen de uitkomsten van Konigs onderzoek in de categorie verrassend? Niet dus, want wat blijkt: christendom en antisemitisme hangen anno 1990 in Nederland niet of nauwelijks met elkaar samen. Bovendien kan helaas door het gebruik van cross-sectionele data geen causaliteit tussen christendom en antisemitisme worden aangetoond. Het ontbreken van een dergelijke samenhang gaat niet alleen rechtstreeks in tegen een aantal 'gezond verstand'-opvattingen, maar blijktbaar ook tegen die van Konig. Ik kom hier nog op terug. Toch is een uitkomst als deze op theoretische gronden heel goed voorstelbaar; in een algemene sociologische theorie over vooroordelen en discriminatie, met als vertrekpunt individuen die bijvoorbeeld algemene doelen als fysiek welzijn en sociale waardering nastreven en dat op een calculerende wijze, hoge opbrengsten tegen lage kosten, doen. Dan gebeurt dit op een bepaalde plaats en op een bepaalde tijd. Anders gezegd, er is sprake van contextuele of structurele kenmerken en individuele of persoonlijke kenmerken die het streven naar de genoemde doelen beïnvloeden en structureren. In zo'n theorie over discriminatie, *i.c.* bij antisemitisme in Nederland anno 1990, vormt het christendom dan 'slechts' één van de mogelijke context variabelen.

Uit Konigs onderzoek blijkt dat het individuele kenmerk 'perspectiefbreedte' van de mensen veel verklaart: hoe beperkter de blik des te sterker zijn de vooroordelen, *i.c.* antisemitisme. De conclusie kan dan luiden dat in zo'n algemene theorie zoals die hierboven is geschetst, de contextuele variabele 'christendom' anno 1990 in Nederland niet bijdraagt tot discriminatoir gedrag en het individuele kenmerk perspectiefbreedte daarentegen wel. Konig stelt dus vast dat de relatie christendom en antisemitisme anders is dan de *common sense* opvattingen, die vaak niet alleen bij de man in de straat leven. Dat heet vooruitgang. Maar nu komt de verrassing: Konig accepteert zijn eigen bevindingen niet, en dat is op zijn minst vreemd te noemen. Hoewel Konig terecht op grond van zijn resultaten constateert dat de samenhang tussen christendom en antisemitisme niet groot is, is zijn verdere betoog geheel gewijd aan de vraag hoe deze samenhang kan worden verklaard. Maar laten we wel wezen, een onderzoeker die naar eer en geweten en geheel volgens de regels der kunst op betrouwbare en valide data onderzoek doet, is toch gehouden de uitkomsten ervan te accepteren? Wanneer hij dan toch sceptisch ten opzichte van die resultaten staat, dan heeft hij veel uit te leggen. Dat doet Konig niet of nauwelijks, en ook dat is op z'n minst verrassend te noemen. Het laatste sociaal-wetenschappelijke woord over antisemitisme in Nederland in relatie tot het christendom is ondertussen nog niet geschreven.

Durk Hak

Vakgroep Sociologie

Rijksuniversiteit Groningen

Rob van Ginkel, **Notities over Nederlanders. Antropologische reflecties.** Boom, Amsterdam/Meppel 1997, 271 pp.

In een drieluik bespreekt antropoloog Van Ginkel eerst hoe buitenstaanders hebben geschreven over Nederland. Hij behandelt daarbij de vraag of de reisverslagen van vroegere buitenlandse bezoekers inzicht bieden in de bijzonderheden van samenleving en cultuur. Vervolgens geeft hij het verslag uit de oorlogsjaren van de bekende Amerikaanse antropologe Ruth Benedict over de Nederlandse mentaliteit. Ten slotte bevat het boek een overzicht van de resultaten van de 'endo-etnografie': welke bijdrage leveren Nederlandse antropologen aan de kennis van de eigen samenleving?

In de eerste helft van het boek komt echter de vraag aan de orde welke inzichten buitenstaanders uit een verder verleden toevoegen aan de kennis van de Nederlandse samenleving. Deze schrijvers hielden in reisverslagen hun eigen landgenoten een spiegel voor, maar hedendaagse onderzoekers kunnen deze beschouwen als nuttige informatiebronnen. Men kan nu echter deze bronnen toch slechts 'met de nodige voorzichtigheid gebruiken om ethnohistorische gemeenschapsstudies te verrijken, ze er uitsluitend op baseren is (...) onverstandig' (p. 42). De verslagen bevatten vooral 'cliché's en sjabloonmatige schetsen' van de volksaard (p. 28). De gehele collectie levert een grabbelton vol paradoxen: de geschetste eigenaardigheden zijn soms te herkennen als diskwalificaties, dan weer als corresponderend met het ideaalbeeld uit 'de reisfolders' (p. 33). De schrijver herkent een omslag in de beoordeling, samenhangend met geopolitieke machtsverhoudingen in het verleden (p. 19-22). Hollands faam in de wereld bepaalde in zekere mate de veranderingen in het beeld dat het buitenland van 'ons' had.

Bij de belichting van een specifiek thema is reisliteratuur wel degelijk als een belangrijke bron te beschouwen. Als voorbeeld dient de 'schrobzucht en badvrees bij Hollanders', de tegenstelling tussen naar het publieke domein gerichte fixatie op properheid ('poetsen') terwijl wat persoonlijke hygiëne betreft de Hollander een smeerpoots is: spugend in kwispedoors, urinerend waar het uitkomt en het regelmatige baden vermijgend. Het thema zindelijkheid

belicht de schrijver met een staalkaart van wisselende appreciaties. Maar hij kan tenslotte moeilijk zijn eigen fantasie beteugelen wanneer hij allerlei tentatieve verklaringen etaleert voor het bestaan van deze schoonmaakdwang. Hij komt met verschillende, misschien wel te veel analyses (p. 69-72): die naar het model van Mary Douglas tot en met de fantasma's van etnische zuiveraars. Als het niet minder kan, dan toch graag meer afweging in deze complexe uiteenzetting.

Gebruikmakend van het beeld dat anderen op schrift hebben gesteld, vormen 'de Verreijkers' een aparte categorie informanten. Welke kennis heeft beschouwing 'van een afstand' door professionele antropologen opgeleverd? Van Ginkel beperkt zich tot het werk van Benedict. Hij geeft een verslag van zijn zoektocht naar haar manuscript, een presentatie van de teksten zelf en een analyse ervan. In een schema (p. 112) vergelijkt hij 'de trekken van het Nederlands volkskarakter' bij verschillende auteurs. Veel aanduidingen van Benedict wijken niet af van wat de Nederlandse schrijvers dachten van de kwaliteiten van hun landgenoten. Terecht beschouwt Van Ginkel Benedicts epistels als bruikbare etnografische teksten (p. 119-121). Zij levert een nuttige inventarisering van het 'karakter' van het volk, zonder echter in te gaan op de regionale en sociale verschillen en op de vraag hoe deze zo geworden zijn. Haar uiteenzetting biedt daarmee meer inventarisatie dan analyse.

Men mag hopen dat deze analyse is aangevat door de 'endo-antropologen' die in het deel *Binnenspiegels: Nederland als rariteitenkabinet* de revue passeren. Vanaf de jaren zestig komt ook Nederland als etnologisch studieveld 'in zicht' en 'Nederland zou (...) niet meer van de etnografische kaart verdwijnen' (p. 134). Gezien de oogst (keurig bijeengebracht in het hoofdstuk *Ethnologia Neerlandica*) die grotendeels dateert uit het decennium 1980-1990, met daarna vooral gedurende de laatste jaren een afname, valt dit nog te bezien. 'Veldonderzoek in de eigen samenleving' is wel een normale aangelegenheid geworden met een groot aantal publicaties, gericht op drie thema's: minderheden, historisch-antropologisch onderzoek en studies van stedelingen en groeperingen aan de zelfkant.

Het hoofdstuk *Ethnologia Neerlandica* biedt een overzicht met 431 titels van antropologische publicaties over Nederland. Van Ginkel geeft, naast de opsomming van de verworvenheden, ook een kritische noot (p. 196). Veel antropologen 'bestuderen een aspect of segment van hun eigen samenleving,' maar 'vinden het (...) onnodig om kennis van onderzoeksresultaten van anderen te nemen'. 'De weerbarstige praktijk blijkt steeds weer te nopen tot eigen vindingen en slimmigheden' (p. 174), hetgeen men ook als compliment kan opvatten. Is men daarom nog niet veel verder gekomen dan Ruth Benedict en de Nederlandse schrijvers van een halve eeuw geleden?

De essays zijn goed geschreven – een kwaliteit die Van Ginkel deelt met veel van zijn collega's. De schrijver doet zijn best de lezer te plezieren. Daarmee wordt hij echter ook zelf een *bricoleur*, een kwalificatie die hij de reisverslaggevers toedicht: 'bricoleurs, die met de hun ter beschikking staande gegevens aan het "knutselen sloegen"' (p. 28). Voortdurend lijkt hij bezig de lezer af te houden van het hoofdprobleem: levert deze endo-etnografie beter inzicht in de bijzonderheden van de Nederlandse samenleving dan historici en sociologen bieden? De 'historische antropologie' heeft immers slechts deining veroorzaakt in historische wateren. De stadsetnografie en studie van marginale groepen vormen een niche waar men de miniatuur koestert. Hierin waagt zich nauwelijks een (academisch) socioloog, tevreden als deze is met het bereikte niveau vol theoretische pretenties waarvan de portee nauwelijks iemand buiten de eigen kring van enquête-sociologen interesseert of waarin, zoals in de figuratie-sociologie, de voorbeelden geen doel op zich zelf zijn maar onderdelen in een zeer ver reikend betoog.

Van Ginkel houdt een pleidooi voor een beweging van de endo-antropologie van de periferie naar het midden van het sociale speelveld. Minderheden zijn intussen 'normale' Nederlanders geworden. De bevolking bestaat steeds meer uit stedelingen, en 'zelfkanters' komt

men niet alleen op alle hoeken maar ook in alle bureaus tegen. De endo-antropologie, gericht op lokale gemeenschappen en regionale groepen, kan een studie worden van de omvorming van de Nederlandse cultuur zelf. Het informatieve boek van Rob van Ginkel zal daarbij een bruikbare bronnengids blijven.

*P. Meurkens
Vakgroep Methoden
Katholieke Universiteit Nijmegen*

Peter van der Parre. Zonder arbeid geen zegen. Kwaliteit van de arbeid, arbeidsoriëntaties, arbeidssatisfactie en het zoekgedrag op de arbeidsmarkt. (proefschrift). Eburon, Delft 1996, 188 pp.

In dit boek staat de vraag centraal wat volgens de meest betrokkenen, de werknemers, kwalitatief goede arbeid is en hoe dit oordeel hun gedrag op de arbeidsmarkt beïnvloedt. Over de criteria voor kwaliteit van de arbeid bestaan verschillende meningen. De discussie hierover loopt al een tijdje, maar wordt voornamelijk onder deskundigen gevoerd. Peter van der Parre's proefschrift (promotor: Jan Berting) is een welkome bijdrage tot deze discussie omdat hij 'het veld' aan het woord laat in de vorm van 373 Rotterdamse werkenden (88% loondienst, 12% zelfstandig).

Het boek is een *must* voor wie zich met het onderwerp kwaliteit van de arbeid bezighoudt, omdat het prikkelt tot stellingname. In ieder geval heeft het mij geprikkeld. Dat begint al meteen bij de definitie van 'arbeidsoriëntatie'. Dit begrip wordt omschreven als 'op het domein van arbeid en organisatie toegesneden collectieve voorstellingen, die het mogelijk maken om arbeid en organisatie te evalueren'. In de operationalisering wordt deze prijzenswaardige durkheimiaanse aanzet echter beperkt tot kenmerken die de bekende vier aspecten van de arbeidssituatie (inhoud, omstandigheden, verhoudingen, voorwaarden) betreffen. De vragenlijst is afgenomen bij 373 individuen, zonder dat de onderzoeker oog heeft voor de collectieve referentiekaders van waaruit de respondenten mogelijk oordelen. Beroepsidentiteit, bedrijfsbinding, vakbondssolidariteit en opleidingsdomein zijn enkele van de herkomstkaders die gevonden verschillen in voorkeuren zouden kunnen verklaren, maar die zijn niet gebruikt. Over de gegeven operationalisering kan men met rede twisten, al voert dat in het korte bestek van deze bespreking te ver.

Mijn tweede kritische punt betreft het begrip 'arbeidssatisfactie', door de onderzoeker tautologisch gedefinieerd als 'tevredenheid met arbeid' (p. 110; waar is de tevredenheid met de organisatie?). Dat is geen definitie, maar een soort vertaling. Geen wonder dat hij hiermee de mist ingaat. In een voor promovendi zeldzaam moment van zelfkritiek geeft Van der Parre dat ook toe. Niet alleen de respondenten, maar zelfs zijn interviewers stelden 'het belangrijk vinden van een aspect van de arbeidssituatie af en toe gelijk met de mate van tevredenheid' (p. 65). 'Af en toe'! Hadden ze het maar allemaal aldoor gedaan, dan was er tenminste consistentie in de resultaten geweest. In ieder geval be kroop deze recensent steeds meer het gevoel dat de onderzoeker eigenlijk de mate van tevredenheid met het werk en met wat daaromheen gebeurt, onderzocht heeft en niet 'de collectieve voorstellingen omtrent arbeid en organisatie'. Ik word in deze mening gesterkt door het *Woord vooraf* van J.C.G. Versluis, de directeur van de vorige werkgever van de auteur, DynaVision Management Consultancy. Natuurlijk is Van der Parre niet verantwoordelijk voor de woorden van Versluis, maar het is typerend dat deze het in bijna iedere zin heeft over de 'bevrediging' van de werknemer als bron van motivatie. Dat is de taal die de organisatieadviseur verstaat. Het zal hem uit het hart gegrepen zijn wat Van der Parre schrijft over een brede definitie van arbeid (dat is een

definitie die ook onbetaalde arbeid omvat): 'Heel sympathiek, maar onbruikbaar' (p. 49).

De 'paradox van de arbeidssatisfactie' zoals ik die heb geformuleerd, namelijk dat mensen tevreden zeggen te zijn met hun werk en tegelijk onvrede hebben over (veel) aspecten daarvan, blijft ook na dit onderzoek onopgelost. Mensen zijn geneigd de eisen die zij aan hun arbeid stellen, aan te passen aan hun ervaringen op de arbeidsmarkt. Zijn er geen alternatieven, dan schikt men zich in wat men heeft, maar de onvrede wordt daarmee nog niet weggenomen!

Een derde punt wordt aangereikt door de hoofdtitel van het boek, met name door het woord 'zegen'. Ziet men die titel en let men niet op de ondertitel, dan denkt men wellicht dat het boek een christelijke visie op arbeid geeft. Dat is echter niet het geval, maar de verwachting wordt gewekt dat de auteur een uitvoerige analyse geeft van de arbeid als normatieve categorie: 'Gij zult tevreden zijn, anders wordt de Zegen u onthouden'. Men kan het ook anders stellen: het boek handelt over arbeid als individueel-specifieke en niet als collectief-generieke categorie. Jammer en een gemiste kans.

Kortom: ik ben tevreden dat het boek er is, maar heb onvrede met vele aspecten ervan.

A. L. Mok

A. Hoogerwerf, **Geweld in Nederland**. Van Gorcum, Assen 1996, 155 pp.

Hoogerwerf behandelt een actueel thema; actueler wellicht dan hijzelf had kunnen vermoeden, want hij voltooide zijn boek vóór de dood van Joes Kloppenburg en Meindert Tjoelker (en anderen), waarop een grote maatschappelijke verontwaardiging over het straatgeweld is gevolgd. Was het boek twee jaar later geschreven, dan had de auteur ongetwijfeld voor deze protestbeweging een plaats in zijn betoog gevonden. Maar ook zonder dat is het probleem imposant genoeg: sinds ongeveer 1970 is het niveau van interpersoonlijk geweld in heel Europa, ook in Nederland, gestegen, waarmee een trend van zo'n zes eeuwen werd omgebogen. Tegelijkertijd zijn de meer verborgen vormen van geweld als agressie tegen een levenspartner en kindermishandeling, op de omvang waarvan we tot in het recente verleden weinig kijk hebben, thans veel zichtbaarder gemaakt.

In het onderzoek naar geweld kunnen we grofweg drie benaderingen onderscheiden: een biologische, een historische en een – op het heden georiënteerde – sociaal-wetenschappelijke. Eerstgenoemde speelt in Hoogerwerfs boek een ondergeschikte rol. Niettemin tekent het zijn streven naar volledigheid dat hij aan de vraag 'is er een aangeboren agressiedrift?' wel een pagina besteedt. De auteur concludeert dat biologische en medische verklaringen van agressie 'van groot belang kunnen zijn' maar dat daarop binnen de Nederlandse criminologie een taboe rust. Wil Hoogerwerf het taboe doorbreken? Dat zegt hij niet met zoveel woorden, wat weer tekenend is voor zijn voorzichtigheid. In de historische benadering, waarmee deze recensent de meeste affiniteit heeft, gaat het erom geweld te plaatsen in een perspectief van maatschappelijke verandering, al dan niet op de zeer lange termijn. Daarbij denken we al snel aan de civilisatietheorie van Elias. Die krijgt van Hoogerwerf iets meer aandacht, terwijl hij verspreid aan historische gegevens refereert. Toch vormen die voor de auteur voornamelijk achtergrondgegevens en spreekt hij zich niet over de waarde van de civilisatietheorie uit. (Hij had bijvoorbeeld de vraag kunnen opwerpen of de stijgende trend sinds 1970 als de-civilisatie geïdient dient te worden).

Hoogerwerf kiest duidelijk voor de derde weg, die neerkomt op het in kaart brengen van factoren in het heden, althans in betrekkelijk recente periodes. Daarbinnen opteert hij in het bijzonder voor wat hij – niet verrassend voor een politicoloog – een politicologische benadering noemt. Het uitgangspunt daarbij is, in de woorden van de auteur, dat de toepassing van

geweld in relaties tussen mensen een uiterste middel is. Daaruit volgen vijf 'centrale vooronderstellingen': de kans op geweld is groter als het in een cultuur positiever wordt gewaardeerd; de verschillen tussen groepsstructuren groter zijn; er grotere ongelijkheid in macht en inkomen e.d. is; de sociale integratie of cohesie kleiner is; het politieke systeem minder aanvaard is. Daarmee kun je natuurlijk nog alle kanten op. In feite bestaat Hoogerwerfs methode eruit om alle maatschappelijke situaties en omstandigheden waarin geweld plaatsvindt en alle factoren die met geweld in verband gebracht kunnen worden, onder de loep te nemen. Dat betekent uiteraard dat hij te rade gaat bij de beschikbare detailstudies en deze evalueert. Steeds stelt hij de vraag welke verbanden uit een bepaalde studie blijken of gesuggereerd worden. Conform de titel betreft het aangehaalde onderzoek Nederland, maar de auteur gaat vaak de (voor de hand liggende) vergelijking met Amerika aan. De opzet van het boek is thematisch. Na enkele algemene hoofdstukken behandelt de auteur de relaties tussen geweld en cultuur, ongelijkheid, sociale binding en het politieke systeem, dan de gevolgen van en het denken over geweld, om te eindigen met een aantal beleidsadviezen om de kans op geweld te verminderen.

De thematische indeling heeft het voordeel van overzichtelijkheid. Het belang van dit boek ligt vooral in het feit dat het op encyclopedische wijze uiteenlopende studies over geweld bij elkaar brengt. Als inleiding op het onderwerp kan het daarom uitstekend dienst doen. Of het ons inzicht in de problematiek van het geweld in Nederland vergroot, is vraag twee. Ikzelf had na de behandeling van zoveel subthema's eerder het gevoel de weg kwijt te zijn dan een totaalbeeld te hebben. Hoogerwerfs beleidsaanbevelingen, achtendertig in getal, komen samen neer op 'schep de ideale samenleving'.

Niet alle aangehaalde studies passen naadloos ineen. De redeneringen waarmee Hoogerwerf tegengestelde onderzoeksresultaten naar elkaar toe praat, overtuigen niet altijd. Zo stelt hij vast dat geweld vaak tussen bekenden plaatsvindt, maar ook dat sociale afstand geweld bevordert. De oplossing is: geweld volgt vaak op een ruzie en daarmee is tussen de bekenden een verschil ontstaan dat ze als sociale afstand ervaren. Een ander punt van kritiek betreft het door elkaar halen van geweld en criminaliteit in het algemeen. Als er voor een subthema even geen cijfers beschikbaar zijn die specifiek op geweldsdelicten betrekking hebben, dan springt de auteur makkelijk over op 'de criminaliteit'. Natuurlijk dienen we die twee grootheden te onderscheiden. Een laatste kritiekpunt betreft de terminologie. De woorden 'anti-' en 'pro-sociaal' kunnen alleen binnen een functionalistische theorie betekenis hebben. Ze miskennen het feit dat elk gedrag, ook geweld, sociaal is in de zin van op anderen afgestemd. Hoogerwerf erkent dat (p. 68), maar dit verhindert hem niet de genoemde termen te gebruiken. Ook het Victoriaanse woord 'seksueel misbruik' dient m.i. vermeden te worden. Het is weliswaar thans weer in de mode, maar het houdt een waardering, geen beschrijving in en is daarom onwetenschappelijk.

Hoogerwerfs boek heeft mij niet van mijn overtuiging afgeholpen dat een historische, langetermijnanalyse meer inzicht in de problematiek van het hedendaagse geweld kan verschaffen. Binnen zo'n analyse zou bijvoorbeeld meer aandacht besteed kunnen worden aan het thema van de eer, thans een belangrijk onderwerp van studie door historici. Als encyclopedie, zoals gezegd, is dit boek zeker van belang.

P. C. Spierenburg
Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen
Erasmus Universiteit Rotterdam